

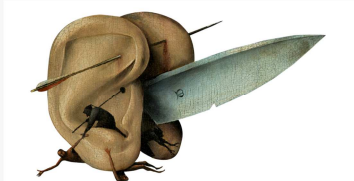
Plus Ultra

Kwartaalblad voor en door vrijwilligers van de afdeling
Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch

Juli 2016 No. **17**

In dit nummer:

- 2 Van de redactie
- 3 Kruiden en geneeskunst vroeger en nu
deel 4
- 5 De Smeerwortel
- 7 's-Hertogenbosch op de kaart
- 8 Geschiedenis van de hertogen van
Brabant deel 3
- 11 Archeologisch onderzoek in 's-
Hertogenbosch: De Waterpoort
- 13 De vesting als corset; beklemmend of
inspirerend?
- 16 De Katholieke Illustratie 1923-1924
- 18 Angelo's kijk op de wereld van
vandaag
- 19 Hinthamerstraat en Hinthamereinde
- 20 De dichter en de stad
- 21 Waar zijn we mee bezig? Bossche
puzzelstukjes
- 24 Nader bekeken; een nieuwe collega
- 25 Coquinaria; erwtensoepp uit de 15^e
eeuw
- 26 Tentoonstellingen
- 26 Foto-impresie: barbecue 2016
- 27 Een inspirerend schoolbezoek
- 28 Foto-impresie: Wat er verder zoal
gebeurde
- 30 Colofon

Leer meer over de verbazingwekkende
eigenschappen van de Smeerwortel. Hans van
Boxtel legt het uit op pagina 5

Huibert Crijns over de nieuw te ontwikkelen
archeocrypte, lees meer op pagina 13

Van de redactie

Het is weer prima gelukt; een heel nieuw nummer, gevuld met artikelen van allerlei soort. Het is fijn dat we enkele “vaste” scribenten hebben die ons in elk nummer weer een boeiend verhaal presenteren over de materie die hen bezig houdt. Maar ook de spontane bijdragen van vrijwilligers of medewerkers zijn natuurlijk onmisbaar om Plus Ultra tot een lezenswaardig blad te maken.

Goede berichten....

In dit nummer verwelkomen we Aleike van de Venne, die regelmatig bijdragen zal gaan leveren over archeologische opgravingen waarbij ze betrokken was. En Angelo Andrea heeft zich bereid verklaard voortaan een cartoon van eigen hand aan te leveren. De eerste vindt u in dit nummer. (overigens; hoeveel van onze oplettende lezertjes hadden in de gaten dat hij ook in het vorig nummer acte de présence gaf?)

In de rubriek ‘Nader bekeken’ staat deze keer geen vrijwilliger centraal maar presenteert zich een nieuwe vaste medewerker.

Ook nieuw: een andere kookrubriek. Tot op heden hadden we steeds recepten uit de antieke keuken. Maar aangezien we in onze stad geen ‘antiek’ verleden hebben (de stad in pas ontstaan in de 12^e eeuw), leek het ons leuk om op zoek te gaan naar middeleeuwse recepten. We vonden daarvan een rijke voorraad op de website www.coquinaria.nl !

Maar ook ....

Na onze oproepen aan de medewerkers en vrijwilligers van het Stadsarchief om mee te werken aan Plus Ultra is het jammer genoeg erg stil gebleven aan de overkant....

Dat vinden we als redactie natuurlijk enorm jammer en het baart ons ook zorgen. Zorgen met betrekking tot continuïteit en draagvlak voor ons prachtige blad. We roepen onze collega’s van de Bloemenkamp dan ook op om eens na te denken over een bijdrage aan dit blad. Het zou zo mooi zijn als Plus Ultra uitgroeit tot een echt gezamenlijke uitgave waarbij alle Erfgoedafdelingen zijn vertegenwoordigd. Kom op jongens, laat ons niet in de steek!

De redactie van Plus Ultra

wenst alle vakantiegangers en thuisblijvers een fijne zomer!

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu deel 4

Door Hans van Boxtel

Signatuurleer

Een niet onbelangrijk onderdeel van het vroegere denken over het genezen en welke kruiden daarvoor te gebruiken, werd ingenomen door de zogenaamde signatuurleer. Wat in het kort gezegd zoveel betekende dat men aan een aantal kenmerken van de plant kon ervaren voor welke aandoeningen deze geschikt was. In verschillende culturen, dus niet alleen de Europese, vinden we dit fenomeen terug: het oude China, de Zuid-Amerikaanse indianen, enz. Voor onze achtergrond begon het bij de Grieken en kwam vervolgens via Galenus bij veel middeleeuwse genezers terecht. Zo maakte Dodonaeus er graag gebruik van (en wees het hier en daar ook weer af) en zien we het ook terug bij Paracelsus, alhoewel hij niet trouw volgde maar zijn eigen, meer onderzoekende weg ging. Sinds zijn tijd is ook de signatuurleer verder bestudeerd en uitgebreid.

Nog steeds is het voor veel, maar lang niet alle, kruidenopleidingen een hulpmiddel om aard en werking van de diverse planten te doorgronden. Het blijft echter te allen tijde belangrijk om te beseffen dat er zowel voors als tegens zijn. Je vindt altijd planten die niet aan het signatuuridee voldoen en het gaat dus niet om blind geloof maar om eigen beoordeling en uitgangspunten. Niet voor niets roept juist de signatuurleer zoveel discussie op tussen voor- en tegenstanders. Vaak een uiting van de standpunten van de meer intuïtieve enerzijds en de meer wetenschappelijk gerichte anderzijds. Wat mij betreft vind ik het al een winstpunt als we in staat zijn om de plantenwereld ook door een andere bril te kunnen zien zonder ons meteen aan het ene of andere kamp te conformeren. Gezien de omvang van het onderwerp zal ik het over twee artikelen uitsmeren.

Mandragorawortel oogsten met een hond

Mandragorawortel

Oppervlakkig gezien doet het wat kinderachtig aan om aan de hand van wat kenmerken geneeskracht af te leiden. Zeker als men vanuit vroeger de bijgelovige stellingen nogal letterlijk nam. Zo kon men de Mandragorawortel (ook wel Alruin genoemd) het best oogsten door die door een zwarte hond uit de grond te laten trekken en dan ook nog de wortel die groeide onder de galg van de gehangene. De wortel had bovendien ook nog eens de vorm van de menselijke gestalte. Zelf liep degene die deze wortel wilde hebben vlug weg want de wortel kon behoorlijk schreeuwen bij het uittrekken (!).

Ondanks deze bijgelovige praat had deze (giftige) plant wel degelijk een duidelijke geneeskracht o.a. bij slapeloosheid maar ook bij astma, koliek, reuma en jicht.

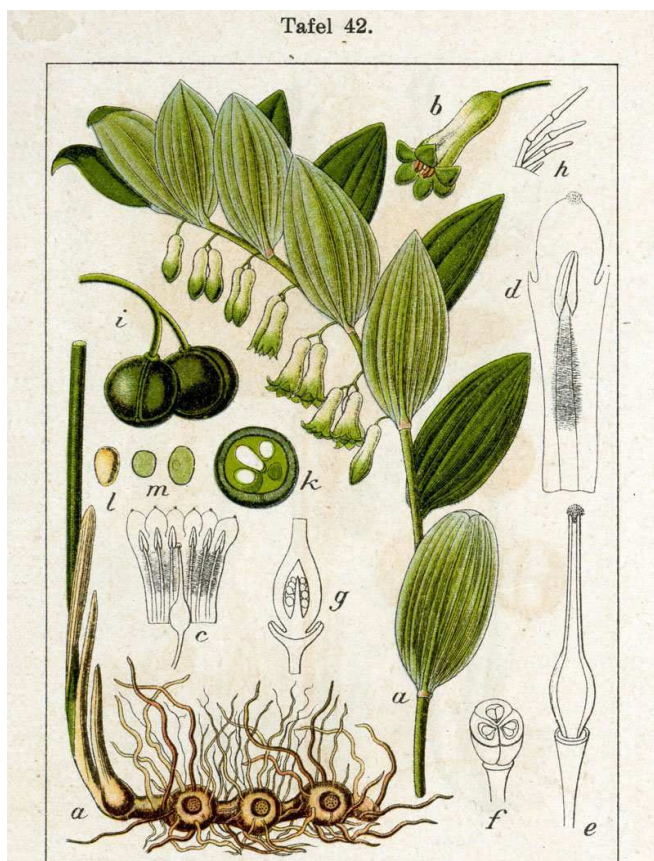
En het was een van de grote magische planten waarmee de 'heksen' hun hallucinerende zalven maakten.

Signatuur gaat dus over waarneembare aspecten van de plant die een aanwijzing voor zijn werking kunnen zijn. Deze aspecten behelzen dan zaken als de zgn. driegeleding, groei- en bloeiwijze, opbouw van de plant, vorm van de stengel en blad, kleur en geur van de bloemen maar ook de standplaats doet mee. En dan is er ook nog zoiets als de totaalindruk die we kunnen hebben van de plant. Het is dus een vrij omvangrijk systeem wat langdurige scholing en waarneming vereiste en heel wat verder ging dan het benoemen van de bloemkleur o.i.d. en dan daar de werking uit afleiden. Noodgedwongen beperk ik mij tot het slechts aanstippen van de diverse elementen van deze kruidentherapeutische benadering omdat het anders te ondoorzichtig en langdradig wordt. In de praktijk van het echte kijken en ervaren in de natuur wordt het pas echt levend, toch?

Driegeleding

De driegeleding gaat over de opbouw van de plant en de omgekeerde samenhang met het menselijk lichaam. Onze *bovenpool* (hoofd, hersenen, zenuwen) komt overeen met het wortelstelsel van de plant/boom. Kijk naar voeding, stevigheid, structuur. Ons *middengebied* met de opbouw van het skelet, de bloedcirculatie, ademhaling zien we terug bij de plant met stengel (skelet), blad (gaswisseling) en de bijbehorende sapstroom (bloedcirculatie). De *onderpool* waarin m.n. het buikgebied met de geslachtsorganen vinden we boven in de plant terug met de bloemen. Hier is overigens ook nog van een stofwisseling sprake nl. die van de suikers. En wat ook nog telt: de mens neemt zuurstof op en scheidt koolzuur uit, terwijl de plant precies het omgekeerde doet.

Vielblumiges Salomonssiegel, *Convallaria multiflora*.

Salomonssiegel. Uit: Deutschlands Flora in Abbildungen, Jacob Sturm und Johann Georg Sturm (1796)

Groei- en bloeiwijze

De groei- en bloeiwijze geeft een indicatie omtrent het werkingsgebied van de plant. Zo werken planten met duidelijk naar *boven, zongerichte* bloemen sterk op de onderpool en stimuleren levenskracht: de extraverte mens. Voorbeelden: Goudsbloem, Madeliefje, Paardenbloem.

Naar de aarde gerichte, *hangende*, bloemen zijn vaak klokvormig en duiden dan op introvertie en zwaarmoedigheid. Dit zien we terug bij bv. de Smeewortel (zie het artikel op pagina 5), Borage, Salomonssiegel. Veel van deze planten met naar beneden gerichte bloemen werken op het zenuwstelsel en daar zijn heel wat giftige bij. Hier biedt de homeopathie met de verdunningen dan uitkomst. En uiteraard hebben we ook nog planten met meer *horizontaal* gerichte bloemen. Zij hebben een werking op het eerder genoemde middengebied van bloedcirculatie en luchtwegen. Denk hierbij aan Salie, Tijn, Rozemarijn en Hondsdraf.

Wortel

Planten met een *penwortel* dan wel *diepwortelend*, geven verankering en aarding: vaste grond onder de voeten en geen gezweef. Dit in tegenstelling tot de *oppervlakkige wortelaars* die juist het omgekeerde bewerkstelligen: ze

maken luchtiger en vrijer. De planten met een *kruijpende wortelstok* gaan over onuitroeibaarheid en weerstandsverhoging. Het zijn de doorzetters en geven dat door aan de mens.

Stengel

Over de stengel valt in de signatuurleer ook heel wat te zeggen. Zo staat de *ronde* stengel voor verzachting, harmonisering, het vrouwelijk element en de *hardere, vierkante* stengel juist voor stevigheid en daadkracht, wat dan de mannelijke pool wordt genoemd. Dit stevige vind je ook terug bij de (snel) *verhoutende* stengel. Planten met *slappe, hangende* stengels geven vaak soepelheid en doorstroming aan. En *behaarde* stengels duiden weer specifiek op een werking naar huid en slijmvliezen en algemeen de beharing van de mens. De *holle* stengels zullen hun werking meer op holle delen zoals darmen, luchtpijp en blaas richten. En planten met *doornige* stengels activeren en prikkelen en verhogen de weerstand.

Blad

Het blad met zijn vorm en textuur kan iets laten zien over *groeien of vormen* en de daarbij horende kwaliteiten. Zo hebben planten met grote bladeren veel *groei*kracht, zijn op uitbreiden gericht en in hun werking vaak juist omgekeerd, dus samentrekkend, bindend. Precies het tegenovergestelde dus. Denk aan Groot Hoefblad, Vrouwenmantel. De kleine of diep ingesneden bladeren met veel *vorm*kracht werken dan ook weer omgekeerd: ontkrampend en verruimend. Voorbeelden zijn de Kamille en de Valeriaan.

En ook bij het blad zegt de beharing iets over de werking op huid en slijmvliezen. Ze kunnen dan verzachtend en helend zijn. Maar de beharing kan ook *hard, glasachtig* zijn. Dat is een voorbeeld van de aanwezigheid van kiezel (Si) wat weer meehelpt bij de opbouw van de weefsels, skelet en huid; dus versterkend. Denk aan de al genoemde Borage. Maar kiezel zit ook in grote hoeveelheden in een

Salieblad met duidelijk zichtbare papilstructuur

kruid als Heermoes (ga ik ook nog eens bespreken). Het oppervlak van een blad kan ons tenslotte ook een denkrichting geven. Zo wordt het Salieblad met zijn fijne, bobbelige structuur wel vergeleken met de papillen van de tong en kan zo duiden op een werking in mondholte en keel.

De Smeerwortel

Door Hans van Boxtel

De oude Grieken kenden deze plant ook en uit de naam *Symphytum officinale*, wat zijn huidige wetenschappelijke naam is, kunnen we eenvoudig het Griekse woord voor samenbrengen/samengroeien, 'sumphuein', afleiden. En het vroegere door de Romeinen gehanteerde 'consolida' wat vastmaken, heelmaken betekent, geeft ook al een aardige indicatie waarvoor dit kruid o.a. gebruikt werd.

Er zijn ook in ons taalgebied tal van volksnamen in gebruik (geweest) die allemaal in dezelfde richting wijzen nl. helen wat kapot/gebroken is. *Heelwortel*, *Lijmwortel*, *Spekwortel* en *Timmermanswortel* zijn enkele namen die hierop duiden. In het Engels zien we *Knitbone* verschijnen en het Duits kent *Beinweil* en de Fransen noemen hem *Grande Consoude*. In het Cruydtboeck van Dodonaeus wordt hij vermeld als *Waelwortel*.

Dit kruid is geen eendagsvlieg, gezien zijn staat van dienst. Alle vroegere artsen vanaf de heel vroege Grieken en Romeinen roemen dit kruid. En de kruisvaarders hadden de Smeerwortel ook al bij zich om wonden en breuken te

Smeerwortel met bloem, beharing en wortel Uit: *Flora Danica*, Georg Christian Oeder e.a. (1761-1888)

genezen. Ook Hildegard von Bingen en Paracelsus bevelen het aan. Waar het bij wonden en breuken om ging was de wortel. Dik en vlezig en bruinzwart van buiten en wit en slijmerig van binnen.

Als we de plant bekijken dan vallen een paar dingen op. Ten eerste de sterk ruwbehaarde, langwerpige, grote bladeren die aangeven dat er sprake is van een werking naar huid en/of slijmvliezen. Dodonaeus vergeleek ze met het blad van de Ossentongen (niet geheel onterecht overigens, want ze komen uit dezelfde familie). De stengel is eirond/vierkantig en de zich vanuit een spiraal ontrollende bloemen hangen naar beneden wat kan wijzen op een opbeurende werking bij neerslachtigheid.

En de bloemen hebben een heel speciaal kenmerk dat in de hele familie van deze Ruwbladigen voorkomt nl. dat ze verkleuren van rozerood naar blauwachtig. Een indicatie vanuit de signatuurleer dat er een luchtwegprobleem mee zou kunnen aangepakt. Het is nl. een verwijzing naar de gaswisseling in de longen: van zuurstofrijk (rood) naar zuurstofarm (blauw). Er zijn overigens ook witte Smeerwortels en blijvend blauwen.

En dan de wortel, die ik in voorgaande artikel al noemde. Bij buigen klinkt er een knapperig geluid als bij een

botbreuk. Maar er zit zoveel slijm in dat je hem a.h.w. zo weer aan elkaar kunt plakken. Zeker als je de wortel in partjes snijdt, dan plakken ze zo opnieuw aaneen. De Smeerwortel staat graag langs slootkanten en vochtige weiden maar doet het ook prima in onze kruidentuin. Daar zoekt ie vanzelf zijn lievelingsplek en hij is niet de enige die dat doet.

Smeerwortel kenmerkt zich door een grote hoeveelheid slijmstoffen en bevat daarnaast allantoin (wondgenezing), zeepstoffen (reiniging), alkaloiden (consolidine en pyrrolizidine bij breuken), mineralen (kiesel, calcium, ijzer, fosfor) en vitamines (A, B4, B12, C). Zeker de B12 is opmerkelijk want dat vind je niet zo snel in planten en het is onontbeerlijk voor de bloedvorming. En dan ook nog wat etherische olie en looistoffen (samentrekking).

Als je het hele spul bijeen neemt dan rollen er zo een aantal geneeskrachtige werkingen uit:

- Het *bewegingsapparaat* heeft er veel baat bij. Zowel bij sportblessures, in- en uitwendige spierverwondingen, kapsels en banden etc. Het verzacht, stilt pijn en helpt eventuele bloedingen te stelpen. Het gaat oedeemvorming tegen, helpt bij verharde klieren en bij blessures die gepaard gaan met bloeditstoringen. En natuurlijk bij botbreuken waarbij het onverdunde inwendige gebruik is af te raden maar wel met een homeopathische verdunning vanaf D4 toe te passen is. Dit zal het botherstel zeker versnellen,

Bloem van de Smeerwortel met verkleuring van rood naar blauw in de spiraalstructuur

- Allerlei *aandoeningen van de huid* zijn er ook zeker mee geholpen. Te denken valt aan acne, ontstekingen, zweren, steek- en snijwonden en ook brandwonden. Behulpzaam is hier de allantoïne die zorgt voor weefselherstel en regeneratie. Verder valt er te denken aan aambeien, open been, psoriasis en wratten.
- Een mooie werking gaat ook uit naar de *slijmvliesen* zoals van de luchtwegen en darmen. Denk aan darm- en maagzweren, diarree, astma, bronchitis. Verzachting en heling staan hier voorop. Dodonaeus schreef voor de infecties van de longen een siroop voor van Smeerwortel met Zoethout, blad en wortel van het Klein hoefblad, de kernen van Pijnappels en het zaad van Malva en Papaver. Het geheel maakte hij af met honing en suiker.
- Tenslotte is er via de bijnieren nog een opwekkende werking op de geslachtshormonen waarbij de werking van testes en ovaria wordt verbeterd.

Het meest toegepast zijn de zalven en tincturen van de wortel. Deze worden uitwendig toegepast. Is er sprake van inwendige toepassingen, zoals de ondersteuning bij botbreuken en bij slijmvliesproblemen, dan is een homeopathische verdunning vanaf D4 aan te raden. Dit vanwege de pyrrolizidines die bij langdurig gebruik de lever kunnen schaden. Er zijn overigens verschillende variëteiten van de Smeerwortel waarbij de Siberische, naast de hier te lande gebruikte, vaak wordt toegepast, ook vanwege het minder aanwezig zijn van deze stof. Het blad kan ook worden gebruikt om bijvoorbeeld thee te maken maar dit is minder gebruikelijk. En dan is er tenslotte voor de tuinier nog het heuglijke feit dat de composthoop aangejaagd kan worden door zo af en toe eens wat smeerwortelblad op de hoop erbij te doen.

's-Hertogenbosch op de Kaart

Door Ed Hupkens (Tekst en foto's)

Openingshandeling door Huib van Olden

Na het welkomstwoord van Gerrit Verbeek lanceerde wethouder Huib van Olden op donderdag 7 april in het Groot Tuighuis de nieuwe website *'s-Hertogenbosch op de Kaart*. (<http://www.s-hertogenboschopdekaart.nl>) Dat deed hij door het aanklikken van een START-knop op een groot scherm.

Op de site koppelt de Afdeling Erfgoed verhalen, foto's, video's, 3D-animaties en voorwerpen aan locaties in de stad en directe omgeving. De historische omgeving wordt hierbij verduidelijkt door oude stadskarten over het huidige 's-Hertogenbosch te leggen. De informatie kan opgeroepen worden aan

de hand van herkenbare thema's: van de Vestingwerken tot aan de Tweede Wereldoorlog en van de kloosters anno 1550 tot aan het industriële erfgoed. Maar ook informatie over de ongeveer 500 rijks- en 500 gemeentelijke monumenten zijn zo op te roepen. En er zijn (historische) wandelingen uitgezet.

Men kan thuis digitaal de interactieve kaart bekijken. Daarnaast wordt ook een mobiele variant aangeboden: de website is geschikt voor gebruik op smartphones. Met de telefoon in de hand kunnen bezoekers via een app de erfgoedlocaties selecteren en bekijken.

Handig is dat de mobiele site aangeeft welke erfgoedlocaties er in de buurt zijn.

Volgens de wethouder is het doel van deze Geoportal “om ’s-Hertogenbosch en iedereen eromheen nog beter kennis te laten maken met onze stad”.

Digitale koppelingen

Na de openingshandeling gaf Dennis Dekker een boeiend exposé van de mogelijkheden van de Geoportal. 's-Hertogenbosch op de Kaart brengt de historische informatie van verschillende collecties en bronnen bij elkaar. Naast archeologische en bouwhistorische gegevens is er een directe koppeling met oude foto's uit de Beeldbank (Historisch-Topografische Atlas) en de artikelen uit de Bossche Encyclopedie. Ook andere bronnen, zoals de Groene Vesting, de kranten van de Koninklijke Bibliotheek en het monumentenregister van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn oproepbaar. Met een muisklik op een straat ziet men welke historische foto's er zijn, of de straat ooit de krant heeft gehaald en wie er gewoond hebben. Aan de site wordt telkens nieuwe informatie toegevoegd.

Dennis Dekker

Dennis Dekker, Huib van Olden en Gerrit Verbeek toosten op de nieuwe website

Nog niet afgerond

De nieuwe website is volop gevuld met historische verhalen, foto's, video's, 3D-animaties, monumenten, archeologische en bouwhistorische vondsten die de Bossche historie digitaal op de kaart zetten.

Volgens Van Olden zijn we echter nog lang niet klaar met verstrekking van informatie over onze stad. Dennis vult aan: “Deze website is slechts een onderdeel van een nog uitgebreidere Geoportal over 's-Hertogenbosch, die over enkele maanden zal worden gelanceerd”.

Mocht iemand een fout ontdekken, dan kan hij of zij de correctie op de site melden. Ook als iemand een verhaal, een foto of een andere aanvulling heeft, kan die gemeld worden op de site (s-hertogenboschopdekaart.nl), of via d.dekker@s-hertogenbosch.nl.

Geschiedenis van de hertogen van Brabant deel 3: Hendrik II van Brabant (1207-1248)

Door Dorien van de Venne

In de 12de en 13de eeuw veranderde er veel in de Lage Landen. Er vonden in die periode meer ontginningen van woeste gronden plaats en er werd land op het water gewonnen door bedijkingen. Natuurlandschap werd omgezet in cultuurlandschap. Er ontstonden door de groeiende bevolking ook steeds meer dorpen. De mensen, kolonisten, die in die ontginnersdorpen woonden, kregen van hun landsheren in toenemende mate vrijheidsrechten zodat ze eigenaar konden worden van hun land en hoeve en niet meer alleen als lijfeigene op de domeinen van hun heer werkten. Zij hoefden jaarlijks maar een klein bedrag aan hun landsheer af te staan, de zogenaamde 'cope'. In ruil voor de grond kon de heer bij calamiteiten hen ook oproepen voor krijgsmdiensten, de 'heervvaart'. Deze manier van leven, als vrij man, was voor velen dus een bijzonder aantrekkelijk alternatief. Lijfeigenschap bleef nog wel bestaan. Ook werden er meer kloostergemeenschappen opgericht, zoals de orden van dominicanen, cisterciënzers en franciscanen (deze laatste noemde men ook wel minderbroeders, zij vestigden zich in 1228 voor het eerst in de

Noordelijke Nederlanden, en wel in 's-Hertogenbosch). Deze orden kregen land toegewezen waardoor zij verzekerd waren van voedsel en inkomsten. Nieuwe bewoners vestigden zich op gunstig gelegen plaatsen zoals langs, of bij kruisingen van landwegen of in de nabijheid of oevers van bevaarbaar water. Landsheren gaven gunstig gelegen nederzettingen stadsrechten en privileges. Daarnaast werden op (militair-)strategisch belangrijke plaatsen wel steden gesticht. De inwoners met persoonlijke vrijheden van de nieuwe steden kregen door toenemende handels- en ambachtsactiviteiten steeds meer inkomsten en macht.

Zo ontstonden burgerlijke elites met bestuursstructuren (schout en schepenen) en een eigen rechtspraak. De adel en de kerk (bisschoppen), waar voorheen het zwaartepunt van de macht lag, hadden hier steeds meer rekening mee te houden. Deze ontwikkelingen vonden niet overal in hetzelfde tempo en tegelijkertijd plaats. De eerste gebieden waar intensievere economische groei en de machtsverschuivingen zich voordeden waren in het zuiden van het graafschap Vlaanderen en in het aangrenzende graafschap Artesie (Artois), een streek in Noord-Frankrijk. (Nord-Pas-de-Calais) (Uit: Blockmans, W; Metropolen aan de Noordzee, de geschiedenis van Nederland p. 23-24; J.J.B. Kuipers, Nederland in de Middeleeuwen p. 63)

Hendrik II van Brabant 1207-1248

Toen Hendrik II in 1207 werd geboren, waren er al vier meisjes aan hem vooraf gegaan. Zijn vader Hendrik I had inmiddels de erfopvolging in de vrouwelijke lijn al zeker gesteld, maar door de geboorte van een zoon was een regering door een hertogin voorlopig niet aan de orde. Hendrik II volgde zijn vader in 1235 op, maar daarvoor kreeg hij al bestuurstaken. In 1233 krijgen de inwoners van 's-Hertogenbosch op zijn verzoek aan de Rooms-Koning tolvrijheid op de Rijn. Als vader Hendrik I overlijdt is Hendrik II ongeveer 28 jaar oud en getrouwd met Maria van Zwaben, dochter van Rooms-Koning Filips van Zwaben, en vader van een zoon (Hendrik III) die in ca 1231 geboren moet zijn. Daarnaast kregen zij nog vier dochters.

Zoals gebruikelijk bij de adel in die periode werden ten dienste van de machtsverhoudingen voor hen en door hen geschikte huwelijkspartners uitgezocht. Kinderen werden vaak al op (zeer) jonge leeftijd uitgehuwelijkt. Zoals de oudste dochter Mathilde (1224-1288) die in 1237 op 13-jarige leeftijd trouwde met een broer van de Franse koning Lodewijk IX, Robert I van Artois (Artesie) (1216-1250). Robert sneuvelde tijdens een door broer Lodewijk georganiseerde kruistocht in Egypte. Hendriks dochter Beatrix (1225-1288) huwde op 16-jarige leeftijd in 1241 met de landgraaf van Thüringen, Hendrik Raspe. Deze Hendrik wordt in 1246 tot Rooms-Duits tegenkoning gekozen. (Een tegenkoning is een koning die tegenover een nog niet geïnstalleerde andere koning geplaatst werd om deze van de troon te houden). Monarchen van het Heilige Roomse Rijk werden gekozen, in tegenstelling tot erfopvolging.

Hendrik II van Brabant. Uit: Adriaan van Baerland, Jan Moretus, Plantijnsche Drukkerij - Ducum Brabantiae chronica

Als Beatrix' echtgenoot in 1247 overlijdt, trouwt ze met Willem II van Vlaanderen (1224-1251). Dochter Maria huwde met de hertog van Beieren en de jongste, Margaretha, trad in het klooster.

Nadat Hendriks vrouw Maria van Swaben in 1235 overlijdt en hij de regering overneemt, wil hij net als zijn vader hun machtsgebied uitbreiden in oostelijke richting. Daarvoor voerde hij verschillende oorlogen in het Maas- en Rijngebied. Hij bezette Keulen maar kon de stad niet innemen. De prins-bisschop van Luik maakte ook aanspraken op gebieden in het Maasland. Hendrik II bemoeide zich dan ook regelmatig met de twisten van de bisschop van Luik en de steden binnen zijn invloedssfeer.

Sophia van Thüringen

Hendrik hertrouwt (in 1235 of 1240) met Sophia van Thüringen (1224-1275). Zij was de dochter van Lodewijk IV van Thüringen en de heilig verklaarde Elizabeth van Hongarije. Sophia was net als haar moeder erg betrokken bij het lot van arme en behoeftige mensen. Hendrik en Sophia krijgen twee kinderen. Elizabeth (1243-1261) en Hendrik,

Sophia van Thüringen met haar zoon Hendrik. Standbeeld in Marburg. Foto: Frank Vincentz

bijgenaamd *het Kind* (1244-1308). Deze zoon erft later het landgraafschap Thüringen, dat daardoor weer van Brabant werd gescheiden.

Op 17 februari 1236 verklaart Hendrik I van Molenmark, aartsbisschop van Keulen, dat hij aan Hendrik II hertog van Brabant, 3000 Keulse marken zal geven, zowel voor de lenen die wijlen hertog Hendrik I geschonken heeft aan de St. Petruskerk, te weten 's-Hertogenbosch en Dormalen, alsook voor het leen dat Hendrik II onlangs van hem ontvangen heeft.

In 1238 staat Hendrik II van Brabant zijn zuster Maria toe om op haar allodium een vrouwenklooster te bouwen en neemt dit klooster onder zijn bescherming.

Omstreeks 1240 begint men in 's-Hertogenbosch met de bouw van een toren aan de romaanse Sint-Jan.

Tussen 1230 en 1245 wordt het stadsrecht in 's-Hertogenbosch uitgebreid. De precieze tekst van dit belangrijke recht is niet bekend maar de uitbreiding ervan is afgeleid uit het feit dat het stadsrecht van 's-Hertogenbosch, dat weer gebaseerd was op dat van Leuven, is overgeleverd aan andere steden zoals onder meer Eindhoven, Oisterwijk en Haarlem (1245).

Aan de steden die hetzelfde recht hadden gekregen als 's-Hertogenbosch moest juridisch advies worden gegeven en in hoger beroep mochten zij vonnissen verstrekken.

Op 6 maart 1244 staan zes Brabantse steden (Leuven, Brussel, Antwerpen, Zoutleeuw, Tienen en 's-Hertogenbosch) met de graven van Gelder, Sayn en Loon borg voor hertog Hendrik in verband met het graafschap Dalhem of Daelhem. Daelhem was een klein zelfstandig graafschap gelegen tussen Luik en Maastricht. Al in 1239 had hertog Hendrik graaf Dirk van Hochstaden verslagen, maar een overeenkomst betreffende de overdracht van de macht van zijn bezit was nog steeds niet geregeld.

1244 replica zegel Hendrik II, hertog van Brabant', Faculteit Letteren, Katholieke Universiteit Leuven. Foto: Roel Renmans

Toen keizer Frederik II van het Heilige Roomse Rijk een conflict had met aartsbisschop Koenraad van Keulen sloot Hendrik zich aan bij keizer Frederik. Paus Innocentius IV erkende keizer Frederik II niet meer omdat hij deze man te sluw vond en verzocht hertog Hendrik in 1247 om het bestuur van het keizerrijk over te nemen. Zijn schoonzoon en tegenkoning Hendrik Raspe was in dat jaar overleden maar Hendrik voelde zich niet op zijn gemak in dit wespennest, waar voortdurend onenigheid was over de opvolging en weigerde de kroon. Hij stelde aan de Duitse keurvorsten, voornamelijk bestaande uit de aartsbisschoppen van Keulen, Mainz, Trier en Bremen, voor zijn neef graaf Willem II van Holland (1227-1256), een zoon van zijn zus Machteld van Brabant te benoemen. Na veel moeite lukte het Willem om zijn taak uit te kunnen oefenen.

Privilege voor Brabant

In 1248 geeft Hendrik kort voor zijn overlijden in een testament het eerste algemeen privilege voor heel Brabant uit. Daarin staat de belangrijke bepaling beschreven dat de rechtszaken waarbij zijn onderdanen betrokken zijn, berecht zullen worden door schepenen en niet meer door de landsheer. Daarnaast schafte hij zijn recht als landsheer op de dode hand af. Na het overlijden van een huisvader waren de nabestaanden verplicht het beste stuk huisraad of iets anders kostbaars aan te bieden om afsnijding van de hand van de dode te voorkomen. De hand was voor de landsheer een erkenning van lijfeigenschap. Aan meerdere steden waren deze privileges al eerder verleend, maar nu golden ze ook voor andere nederzettingen binnen Brabant. In de steden leefden immers de meeste, niet meer aan lijfeigenschap gebonden vrije mensen. Na zijn overlijden werd Hendrik overgebracht en begraven in de Cisterciënzerabdij van Villers.

De abdijkerk van Villers. Foto: G. Debognies

Literatuur;

Adrianus Barlandus; De kroniek van de hertogen van Brabant - Blockmans, W; Metropolen aan de Noordzee, de geschiedenis van Nederland. - J.J.B. Kuipers, Nederland in de Middeleeuwen - E.H.P. Cordfunke; Willem II graaf van Holland en Roomskoning. Winkler Prins – Wikipedia - website 's-Hertogenbosch

Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch; De Waterpoort

Door Aleike van de Venne

Sinds ik in 2003 voor het eerst in 's-Hertogenbosch heb gegraven bij het onderzoek van het Klein Begijnhof aan de Snellestraat, heb ik heel wat leuke projecten meegemaakt. Tot de zomer van 2012 in dienst van BAAC, daarna als zelfstandig werkend archeoloog. Deze leuke projecten wil ik graag met jullie delen...

...om te beginnen met het onderzoek van het terrein naast de Waterpoort in de tuin van de Rederijkerskamer, langs het Herman Moerkerkplein. Zoals Huibert Crijns in het vorige nummer schreef heeft de gemeente het voornemen om hier een deel van de eerste stadsmuur te reconstrueren tot de oorspronkelijke hoogte.

Onderzoek Waterpoort in 1992

In 1992 zijn hier al eerder vier kleine werkputten gegraven door (inmiddels gepensioneerd) collega Johan Treling, waarbij delen van de 13de-eeuwse stadsmuur zijn aangetroffen en is bouwhistorisch onderzoek verricht aan de Waterpoort. De exacte positie van de muur bleef daarbij echter onduidelijk. Daarom zijn in februari 2015 naast het oude onderzoek vier kleine proefsleuven gegraven om de exacte positie van de stadsmuur te bepalen en daarbij zoveel mogelijk informatie te verzamelen met betrekking tot de bouwgeschiedenis van de muur.

Onderzoek Waterpoort 2015

Dit heeft verrassende resultaten opgeleverd. Het terrein is vanaf het begin van de 13de eeuw in gebruik genomen. In de eerste helft

van de 13de eeuw worden de waterpoort en stadsmuur aangelegd. Dit lijkt in twee fasen te zijn gebeurd.

Vermoedelijk zijn in de eerste fase de waterpoort en kolommen aangelegd en op een later moment het gedeelte van de kolommen met spaarbogen en weergang hierboven, dat op de kolommen steunde.

Van de stadsmuur is op het onderzoeksterrein alleen de eerste kolom bewaard. Deze is min of meer vierkant en bestaat uit een massief gemetseld blok van baksteen van circa 2 m breed.

Van de tweede kolom is alleen een uitgraafkuil gevuld met puin gevonden. Van de derde kolom lijken sporen te ontbreken. Het ligt voor de hand dat de stadsmuur doorloopt in de richting van de muurfragmenten die onder de parkeergarage van het Loeffplein zijn gevonden. Mogelijk is er wel een uitgraafkuil aanwezig van de derde kolom, maar is deze gevuld met donkere grond in plaats van puin, waardoor deze niet goed zichtbaar is.

Keldertjes

Aan het begin van de 14de eeuw verschijnt er houten bebouwing op het onderzoeksterrein en worden tegen de tweede kolom van de stadsmuur twee kleine rechthoekige structuren gemetseld met onbekende functie, mogelijk keldertjes voor de opslag van wapentuig of iets dergelijks.

In het derde kwart van de 14de eeuw wordt een huis gebouwd met een baksteen fundering van poeren en hangmuren. De oriëntatie van deze resten lijken te bevestigen dat de oude percelering van de huizen aan de Markt doorloopt over de Marktstroom. Of tenminste dat de bebouwing is georiënteerd op de Marktstroom zelf. Dit gebouw blijft tot in de 15de eeuw in gebruik.

Na afbraak van de stadsmuur in het derde kwart van de

14de eeuw is het terrein verder bebouwd. Deze bebouwing heeft gefunctioneerd tot in de 15de eeuw, waarna het vermoedelijk gelijktijdig is afgebroken. Mogelijk hangt deze sloop samen met de verplaatsing van het Groot-Ziekengasthuis naar deze locatie. Het onderzoeksterrein zelf blijft vervolgens onbebouwd. Het terrein ligt dan braak en is mogelijk in gebruik geweest als tuin. In de 16de eeuw wordt de huidige Rederijderskamer gebouwd. In het tweede kwart van de 17de eeuw wordt het terrein gebruikt als afvaldump en wordt de toren van de Waterpoort (verder) gesloopt. Pas in de 19de eeuw wordt het terrein weer bebouwd. Aan de westzijde verschijnt een keldertje. Aan de oostzijde een ronde beerput.

Een klein stukje stadsgeschiedenis ontrafeld...volgende keer een andere onderzoek...

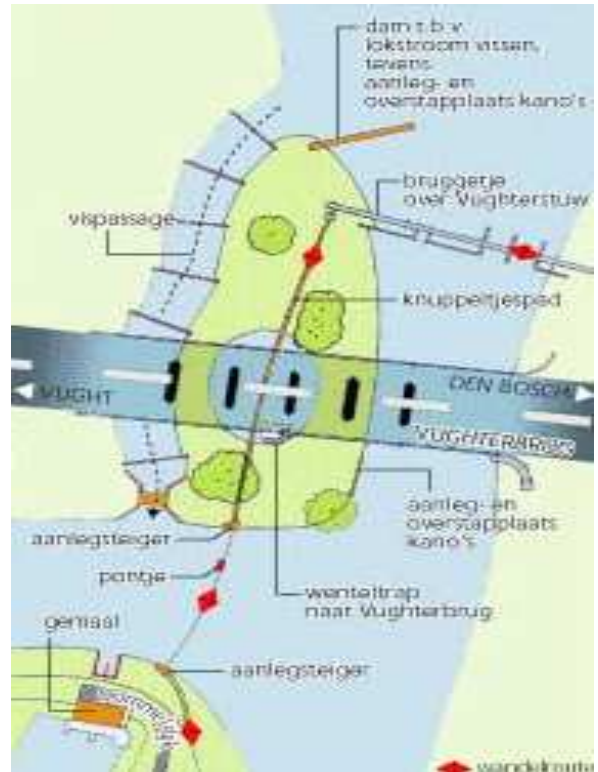
Het keldertje dat tegen de uitgebroken kolom van de eerste stadsmuur stond

De vesting als corset, beklemmend of inspirerend?

door Huibert Crijns

Onder deze titel werd in het najaar van 2005 een internationaal congres georganiseerd over de betekenis van vestingwerken voor een eigentijdse stad. Collega Rob van de Laar was een van de initiatiefnemers. Een historische en als monument beschermde vestingstructuur geeft de stad identiteit, maar beperkt tegelijkertijd ook de ontwikkelingsmogelijkheden. In het programma Vestingwerken (1998-2016) hebben we behoud en ontwikkeling samengebracht.

In dit artikel voor Plus Ultra belicht ik opnieuw een gerealiseerd en een nieuw vestingproject. Bij de start van de aanpak van de restauratie was de vesting op veel plaatsen niet zichtbaar en daardoor onherkenbaar. Aan de Parklaan en de Westwal stonden hagen voor de muur en forse struiken bij het kruispunt Pettelaarseweg ontnamen het zicht op de Zuidwal. Eén van de onderdelen van het Ontwikkelingsplan Versterkt Den Bosch is het realiseren van een wandelroute op en om de vesting. Op de vesting ervaar je het uitzicht, de weidsheid. En uniek in Nederland is het zicht op het voormalige vrije schootsveld, het Bossche Broek. Buitenom ervaar je juist de weerbaarheid van de vesting: de 6 meter hoge muren, brede grachten en soms ook doornstruiken. Om bewoners en bezoekers de vesting zowel van binnenuit als van buitenom te kunnen laten ervaren zijn goede verbindingen op en om de vesting van evident belang.

Plan onderdelen Vughtereiland, visual Brabants Dagblad

Project Vughtereiland

Aan de zuidelijke stadsentree, onder de Vughterbrug, was in een periode van enkele decennia een oneigenlijke situatie ontstaan. Een bewoner van de Vughterweg had zich de grond toegeëigend. Hier was een privé-tuin ontstaan waar kippen en kalkoenen scharrelden. Op deze plek hadden we het plan om een wandelverbinding te maken naar de 'veldzijde' van de vesting: het Bossche Broek.

Bij de realisatie van deze verbinding hebben we met tal van partijen de samenwerking gezocht en gevonden. Zo hadden de waterschappen Aa en Maas en De Dommel de wens om een vispassage aan te leggen. Bodemvissen zoals de Winde konden daarmee de stuw in de Dommel passeren.

Ontwerper Martien van Osch bij het plaatsen van de loopbrug naar het Vughtereiland. Foto: Marc Bolsius

Provincie, Waterschappen, Rijksoverheid, ja zelfs de Europese Unie leverden een financiële bijdrage aan de realisatie van het project Vughtereiland.

De bestaande inspectiebrug over de stuw werd 'verlengd' met een eigentijds ontwerp van de hand van landschapsarchitect Martien van Osch die ook het ontwerp maakte voor een knuppeltjespad, een trap naar de Vughterbrug en een handbediend voetveer. Mijn rol om fondsen te verwerven voor de uitvoering van dit project verliep als de 'gesmeerde bliksem'. Tijdens de uitvoering van het project raakte 'buurman' Essent geïnteresseerd in deze nieuwe wandelverbinding. Medewerkers konden hierdoor in de lunchpauze een 'ommetje' maken in de natuur. Door een bordje 'Essent Promenade' te plaatsen konden we een forse sponsorbijdrage verzilveren.

Onthulling van het bordje Essent Promenade (inmiddels weer opgeruimd)

Bij de werkzaamheden op het Vughtereiland troffen we een ongewenste bodemvondst: een brisantgranaat uit de Tweede Wereldoorlog. Vanaf dat moment

Ijsbrekerstenen gevonden op het Vughtereiland en behorend bij de voorloper van de huidige Vughterbrug

moest het graafwerk worden uitgevoerd in gepantserde machines en onder strikte beveiliging. Maar we vonden er ook de hardstenen blokken behorende bij een voorloper van de huidige Vughterbrug. Stenen die de functie hadden om bij ijsgang in de Dommel het ijs te breken en zo de brugpijlers te beschermen. Deze blokken hebben we op het Vughtereiland een plek gegeven als zitelement.

De realisatie van de verbinding naar het Bossche Broek vergde de nodige creativiteit en flexibiliteit. In het plan Versterkt Den Bosch was een brugverbinding voorzien. Een brug op deze plek stuitte op veel bezwaar uit de hoek van de

Heemkunde Kringen. Niet hier, maar circa 50 meter ten zuiden van dit punt heeft een brug gelegen, en daar zou historisch gezien het beste een brug kunnen komen. We hielden echter graag vast aan ons plan om de vesting zo dicht mogelijk vanaf de gracht (hier: de Dommel) te kunnen ervaren.

Voetveer 'De Moerasdraak' maakt een Ommetje Vesting mogelijk

Het alternatief werd gevonden in een zelfbedieningspontje met handlier dat in Noord-Holland en Groningen op verschillende plaatsen was toegepast. Voor de Bossche variant werd het pontje van een standaard rechthoekig ponton gemodelleerd naar een bootromp. En met duizenden kilo's lood verzwaard zodat het veer zonder meer vandaalbestendig is.

Archeocrypte Bolwerk Sint Jan

Een vestingproject waar we in 2017 mee aan de slag gaan is het Bolwerk Sint Jan. Tijdens de uitvoering zijn vanwege de zwakke samenstelling van de stadsmuur (onderdeel 2^e omwalling) de plannen aangepast. Er is een betonwand gemaakt achter de vestingmuur. De tussenliggende ruimte, die we de Archeocrypte noemen, is weliswaar gerealiseerd, maar nog niet ingericht. Deze smalle, lange ruimte wordt interessant gemaakt voor bezoekers die op deze wijze kennis kunnen maken met de geschiedenis van de plek.

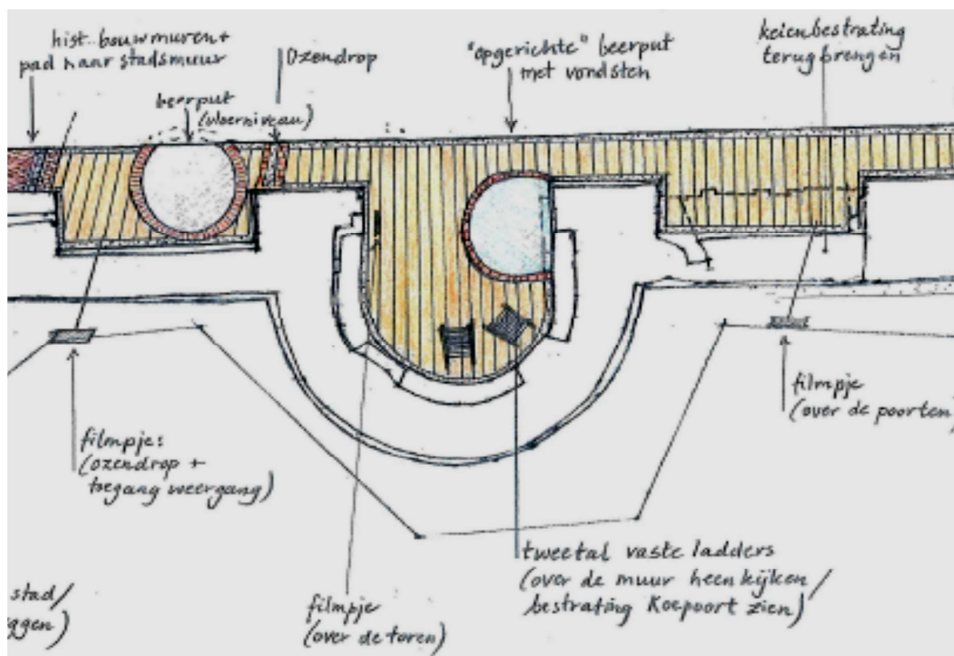
De archeocrypte wordt als het ware een grote toegankelijke vitrine met originele archeologische vondsten, een attractie in het Bolwerk waar de bezoeker doorheen kan lopen.

Hier kunnen we bij uitstek het verhaal vertellen over de 'geboorteplek' van de 2^e omwalling, over de muurwoningen en de mensen die hier

woonden en werkten (aan de hand van gevonden Paternoster-afval) en uiteraard het verhaal over de stadspoorten: de Koepoort en de latere Sint Janspoort. Hierbij kunnen we gebruik maken van 3D-reconstructies van de stadspoort en het Bolwerk in verschillende tijden.

Rechts, toegang tot de archeocrypte Bolwerk Sint Jan. Nu nog een 'lege huls'. Straks een spannende belevingsvitrine achter de stadsmuur

Fragment inrichting archeocrypte Bolwerk, ontwerp: Van Roosmalen - Van Gessel architecten

Als ik zelf het antwoord mag geven op de vraag in de titel van dit artikel, dan is er goedgekeurd beslist niet beklappend. Ook zonder opleiding tot historicus, archivaris of archeoloog biedt de geschiedenis van de stad mij veel inspiratie bij het mede ontwikkelen van plannen en het vinden van benodigde financiering.

De Katholieke Illustratie 1923 – 1924 58e jaargang, 26 sept. 1923 – 25 sept. 1924

Door Wim Hartman

HET VERTREK VAN DEN LAATSTEN KINDER-TREIN NAAR OOSTENRIJK

had 15 Mei plaats. Aan onze toen genomen foto's moge voorafgaan het portret van wijlen Pastoor Antoon van der Bom, die als pastoor van Ober-Hollabrun (bij Weenen) 't eerst kinderen uit 't noodlijdend Oostenrijk ter verpleging naar ons land (Oudenbosch, Etten, Langeweg) bracht. 't R. K. Huisvestingscomité, dat sedert 't mooie werk organiseerde, heeft meer dan 27000 Oostenrijksche kinderen in ons land ondergebracht.

De drukte op 't station Den Bosch, bij 't vertrek van den laatsten kindertrein. Rechts op de foto 't muziekcorps van Goulmy en Baar.

Niet zo lang geleden kwam ik in het bezit van bovengenoemd samengebonden weekblad en daarmee van een stuk historie dat een heel jaar omvat.

Wat er zoal in de wereld gebeurde

Om de gebeurtenissen, die in Den Bosch in die tijd plaatsvonden, in een juist perspectief te zetten, noem ik eerst een paar algemene feiten uit die periode;

Hongersnood in de Sovjet Republiek

In de Sovjet Republiek sleept de hongersnood van 1921 (5 miljoen doden) zich nog voort tot in 1924, als gevolg van een maatregel van Lenin die ten behoeve van de industrie voedsel exporteert, ondanks de schrijnende tekorten. Om die reden stoppen buitenlandse mogendheden de voedselhulp. (K.I. (Katholieke Illustratie) 5 dec. 1923; "Vijfhonderd Fokkervliegtuigen voor Rusland!")

Hitler schrijft zijn boek, Duitsland hongert

Adolf Hitler pleegt op 19 november 1923 de Bierkellerputsch, waarmee hij de Duitse regering wil omverwerpen. Hij verdwijnt voor 17 maanden in de gevangenis waar hij Mein Kampf aan Rudolf Hess dicteert. In Duitsland sterven mensen ten gevolge van langdurig voedseltekort, veroorzaakt door een blokkade en gedwongen herstelbetalingen.

27.000 Oostenrijkse kinderen naar Nederland

Het Nederlandse R.K. Huisvesting Comité organiseert reizen naar Nederland van hongerende Oostenrijkse kinderen die in Nederland komen aansterken. Op 15 mei 1924 vertrekt de laatste trein naar Oostenrijk met daarin de laatste groep kinderen, van de in totaal 27.000. (zie foto linksboven)

Wat er zoal in 's-Hertogenbosch gebeurde

Het Nederlandse R.K. Huisvesting Comité zorgt ook voor Nederlandse "zwakke kinderen". In de Katholieke Illustratie van 7 mei 1924 een foto van 40 Bossche kinderen die op het punt staan om af te reizen naar Egmond aan Zee. Dit illustreert dat, hoewel in Nederland in die tijd doorgaans geen honger werd geleden, het voor de onderlaag van de bevolking niet makkelijk was.

Het Nederl. R. K. Huisvesting Comité, dat bij al zijn zorgen voor het buitenlandsche kind, toch ook onze Nederlandsche zwakke kinderen niet vergeten heeft, al bleef de actie in die richting tot dusver ook beperkt, gaat thans de uitzending van Nederlandsche kinderen op grooter schaal ter hand nemen. Hierboven een foto van de eerste nieuwe groep van 40 kinderen, die van uit 's Hertogenbosch naar Egmond aan Zee is gezonden. In de volgende maanden zullen groepen uit andere gemeenten volgen.

MARKTLEVEN.
Koopvrouwje met eieren op de Bossche markt, in de guurheid der lentemaand

Veel mensen moesten hard werken voor weinig geld, zie de foto van "Marktlevens. koopvrouwje met eieren."

Ook leefde men nog veelal onder omstandigheden die bijna nog te vergelijken waren met die van de middeleeuwen. Zie foto "st. Nicolaas morgen"

SINT-NICOLAAS-MORGEN.
We zijn er getuige van geweest hoe de kinderen Oudvaders Sinterklaasverhaal aanhoorden, en ook, hoe ze op „stroolwond“ de klampen naarsetten voor den haard. Laten we nu ook zien, hoe ze op den morgen van 6 December de klompen verspreiden, en wat er in de plaats gekomen is van 't „voer voor 't paard.“ De grootste jongen verdient iets extra's, omdat hij niet „wijf“ doet!

Bossche Politievaakhschool St . Michael; modelagenten

In de K.I. van 26 december 1923 een artikel met de titel "De politievaakhschool van den r.k. Politiebond „St. Michael" te 's-Hertogenbosch" (zie foto) begint met;

"Moet een politie-agent dan zooveel leeren voor zijn ambt ? Om een politie-agent te zijn op straat, is daar zoo veel voor nodig ? Ja, zelfs daar is veel voor nodig. In de eerste plaats is daar zeker voor nodig datgene wat op lateren leeftijd niet meer gemakkelijk kan worden aangeleerd : de geschiktheid van persoon, zoowel uiterlijk als innerlijk : een behoorlijk voorkomen met een gezond gestel ; een heldere en rustige geest en een rustig, standvastig, door en door rechtschapen karakter."

en verder....

"Want een goede politie-agent is geen machine. Hij behoort te weten van welk levend geheel der wakende en wrekende gerechtigheid hij een levend, denkend en zeer zeker niet het minst gewichtig deel is.....En – waar het nu vooral wéér op aan komt – de vastgestelde overtreding moet wéér, onberispelijk in hare element van strafbaar feit, in een onaantastbaar proces-verbaal op schrift worden gesteld, liefst zonder taalfouten, liefst met een goede spelling van vreemde woorden en liefst in een glad, gelijkmatig handje, waaraan de ambtenaar van het openbaar ministerie, de vertegenwoordiger der strafeischende gerechtigheid of de rechter van instructie zich niet zal behoeven te ergeren."

POLITIEVAKHSCHOOL „ST. MICHAEL" TE 'S-HERTOGENBOSCH.
Het gebouw der vaakhschool, achter het Stadhuis.

De Sint Jan gebouwd op ossenhuiden

In de K.I. van 17 sept. 1924; "De sagen der Bossche Kathedraal" door A.F. Van Beurden.

...*"Al de groote bouwwerken hebben hun sagen. In de eene heeft de bouwmeester aan den booze het eerste schepsel, dat de nieuwe kerk zal binnentreden, verkocht en zendt er een wolf in als prooi voor den satan; elders bedriegt men den duivel, den snelbouwer bij uitnemendheid, op andere wijze, bij de Sint Jan is het sprookje van anderen aard. Daar heeft men den drassigen bodem tot vijand. ....Een bouwmeester bezat echter een geheim, dat hij voor hoogen prijs zou verkoopen aan de leiders van den bouw. Dat moest het scheefzakken tegengaan. Men moest den fondamente op uitgespreide gezouten ossenhuiden zetten, welke in den grond niet bedierven en waarbij dan alle fondamente geleidelijk zonder scheuren zouden dragen en blijven staan. Verheugd deelde hij het geheim aan zijne vrouw mede. Maar zijn kind had goed geluisterd en vertelde het in zijne onnoozelheid aan de Kerkmeesters. Aldus ontging den uitvinder de prijs voor zijn geheim, waarom hij in ziedenden toorn ontstak en zijn eigen kind dood sloeg. Hij had er hevigen spijt van, deed boete en zette voor de kleine een gebeeldhouwd grafmonument, waarbij het kind in steen is gehouwen. Het afbeeldsel staat nabij den Zuideringang."*

Tot slot een goede raad

In de K.I. van 14 mei 1924 ten slotte nog een goede raad voor de geachte lezeressen;

"Regels voor jonge vrouwen. Ween nooit in tegenwoordigheid van uw echtgenoot. Tranen maken hem verward of hulpeloos. Voelt hij zich hulpeloos, dan is hij boos op zich zelf; voelt hij zich verward, dan is hij boos op u."

Angelo's kijk op de wereld van vandaag

Door Angelo Andrea

Hinthamerstraat en Hinthamereinde

Door Ed Hupkens

Het Hinthamereinde begon vroeger – lang voordat de Zuid-Willemsvaart was gegraven – al bij de Geerlingsebrug. Deze brug aan de huidige Hinthamerstraat ligt over de Binnendieze (Grote Stroom). Die brug is genoemd naar Geerlingh van de Bossche, uit wiens erfenis veel geld en grond is geschonken aan het nabij gelegen Clarissenklooster (1359). Een van de onroerende goederen die de clarissen erfden, was het kasteel van de jonker dat op de plek stond waar nu het Inloopschip gevestigd is. De eerste schriftelijke vermelding van een houten brug op die plaats is van 1333 (Kroniek van Molius). In 1453 werd 'die Geerlinxse brugge gebreyt' (verbreed).

In 1949 werd vastgesteld, dat deze zeer oude, gemetselde boogbrug op instorten stond. Als noodvoorziening plaatste men onder de brug een zware, houten stempelconstructie. Bij de restauratie van de Binnendieze werd die in 1974 vervangen door een betonnen koker. In 1997 werd de brug verfraaid door aan beide kanten van de betonkoker, randtogen te metselen.

Het Gek Eind

De namen Hinthamerstraat en Hinthamereinde kwamen vanaf ongeveer 1371 in gebruik. Het (vroegere) Hinthamereinde werd door de bevolking ook wel het Gek Eind genoemd. Die naam had te maken met het Zinnenlooshuis, dat in 1442 door Reinier van Arkel werd opgericht voor zes zinlozen. Tegenwoordig is de Reinier van Arkel Groep een van de grootste psychiatrische instellingen van Nederland.

Het voormalige Hinthamereinde was ook een deftige buurt, met grote patriciërshuizen. Daar woonden enkele fabrikanten en bankiers, maar vooral veel groothandelaren in koloniale waren, door Bosschenaren 'de Hintemmerendse grossiers' genoemd.

Door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart (1822-1826) verdween de al in 1399 genoemde waterpoort de Kleine Hekel, die ter hoogte van Sluis 0 lag. Vanaf de Kleine Hekel groef men 'de Kanaal' dwars door de voormalige beemden, akkers, tuinen en

*In vroegere tijden begon het Hinthamereinde bij de Geerlingsebrug. Anno 1905.
Foto: Afdeling Erfgoed.*

boomgaarden van het fraterhuis Sint-Gregorius, zusters van Orthen, predikheren en augustinessen. Lang vóór de aanleg van het kanaal, lag er al een brug die de huidige Hinthamerstraat met het tegenwoordige Hinthamereinde verbond. Toen stroomde daar een Binnendiezetak. Die brug heette de Zwengel- of Zwijmelbrug. Oorspronkelijk van hout, werd zij in 1447 door een stenen versie vervangen. In 1826 werd de brug gesloopt en kwam er een moderne bascule-ophaalbrug voor in de plaats. Op de plek van het pand Hinthamereinde 1 stond in de 16e eeuw het grote gebouw en de schietbaan van het Kolveniers- of Cloveniersgilde. Het was het jongste van de vier schuttersgilden, die

dienden ter verdediging van de stad. De kolveniers waren, behalve met zwaard en spies, ook bewapend met een zeng- of schietbus, een soort van vuurwapen. Ook kolfbus of kloover genoemd, waaraan het gilde zijn naam dankt.

Stadspoorten

Het Hinthamereinde kent een aantal zijstraatjes en –steegjes. Een aantal steegjes had vroeger een naam, andere zijn onbenoemd gebleven. Het Sint-Andriesstraatje (bestaand, toegankelijk) en het Sint-Teunisgangske (tussen nummers 11 en 13; afgesloten) danken hun naam aan een heilige. Andere steegjes zijn genoemd naar een huis, zoals Achter de Groene Jeger (tussen 64a en 66 en afgesloten), Achter den Bijenkorf (35 en 37 en afgesloten).

In de middeleeuwen en daarna heeft het Hinthamereinde twee belangrijke stadspoorten gekend: de Pijnappelsche Poort en Hinthamerpoort. De Pijnappelsche Poort (eind 13^e eeuw) bevond zich in het Hinthamereinde ter hoogte van de Hofstad en het Sint-Andriesstraatje. Het was een belangrijke stadspoort aan de route vanuit en naar Hintham, Rosmalen en Grave. De weg heette de Hinthamersteenweg, de latere Graafseweg. De Pijnappelsche Poort werd aangelegd tijdens de bouw van de tweede stadsomwalling, daterend uit de eerste helft van de 14^e eeuw.

Archeologisch onderzoek in oktober 1995 liet zien dat de poort een rechthoekige plattegrond had met een onderdoorgang. Deze opzet verschilde van eerdere stadspoorten met hoefijzervormige torens. Begin 16^e eeuw vond de laatste middeleeuwse stadsuitleg plaats en werd het gehele Hinthamereinde bij de vesting gevoegd. Er werd ook een nieuwe stadspoort gebouwd, de Hinthamerpoort. Ondanks de versterkte uitleg bleef de oude stadsmuur en poort met bijbehorende gracht gehandhaafd; deze locatie werd als tweede verdediging beschouwd. De Pijnappelsche Poort werd Hinthamer Binnenpoort, en kende nog een lang bestaan; pas in 1723 werd ze gesloopt wegens bouwvalligheid. Ook de bijbehorende gracht was op dat moment nog open. Deze werd vrij kort na de sloop van de poort met straatvuil dichtgegooid. De Hinthamerpoort bevond zich aan de Hinthameruitgang, ongeveer ter hoogte van de voormalige Watertoren.

De dichter en de stad

Door Len Janssens

Zondag 8 mei 2016 markeert de afsluiting van een spectaculair hoofdstuk uit de geschiedenis van de stad. De tentoonstelling “Visioenen van een genie” in het Noordbrabants museum ontketende een absolute, alles overrompelende Jeroen Bosch-gekte binnen onze oude vestingmuren. Maandenlang stond alles, maar dan ook alles in het teken van onze beroemde schilder. Alle Bossche instellingen, winkels, restaurants, galeries sloten zich aan. Met etalageversieringen, speciale gerechten,

arrangementen en noem het maar op.

En met resultaat: de vrijwilligers van de in felblauw gestoken “welkom thuis Jeroen”-brigade werkten zich volcontinu een slag in de rondte om de honderdduizenden bezoekers de juiste weg naar evenementen en tentoonstellingen te wijzen, stadsgidsen draaiden overuren om de groepen toeristen de mooiste plekjes van de stad te laten zien. De horeca draaide topdagen en de omzet van de lokale middenstand schoot als een raket de

hoogte in. Bijkomend voordeel; de gemiddelde Bossche ondernemer spreekt inmiddels minstens een handvol vreemde talen. Want gedurende enkele maanden hoorde je letterlijk alle talen van de wereld in de Bossche straten en stegen. Hebben we ooit eerder een evenement gehad dat zoveel internationale bezoekers verleidde tot een bezoek aan 's-Hertogenbosch?. En het mooie is; veel gasten waren zo onder de indruk van onze moerasdraak dat ze beloofden om zeker nog eens terug te komen!

En dat dus allemaal door een eenvoudig ambachtsman, zich noemende Joen, die vijf eeuwen geleden een wonderbaarlijke, imaginaire wereld schilderde met de meest angstaanjagende creaturen die het menselijk brein verzinnen kan.

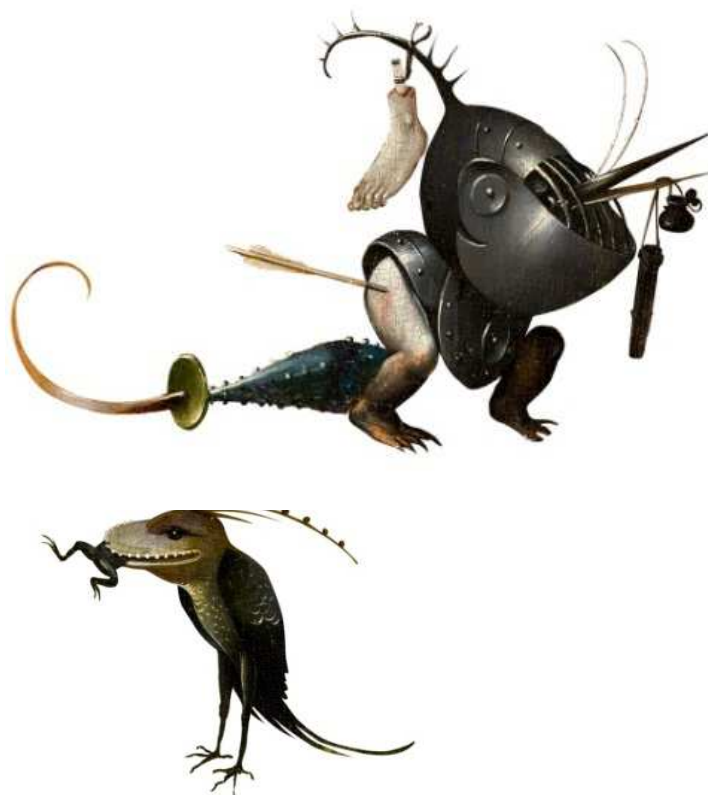
Veel werd al over hem geschreven. Ook menig dichter liet zich inspireren. Zo ook Ef Leonard (Pseudoniem van Frans Hummelman (Rotterdam 1924 – 's-Hertogenbosch 29-07-2014), oud-hoofdredacteur van Okkie en Taptoe, mede-oprichter van daklozenkrant De Zelfk(r)ant. Deze bekende inwoner van 's-Hertogenbosch schreef het onderstaande gedicht in 1981, in zijn eigen, kenmerkende stijl, zonder hoofdletters en met spaarzame interpunctie.

Jeroen Bosch

jeroen, hij schilderde monsters en draken
zwijnen van mensen met een dikke reet
voor hem was een mond een kikkerspleet
die niet kon spreken, alleen maar braken

ja, die jeroen, hij schilderde vaak een
tafereel waar zelfs de duvel van zwee
je hoort ze gewoon zeggen: hij hee gezeet
zijn boosaardige beesten met mierekaken

wat een eer, hij is in den bosch geboren
hier heeft hij zijn meesterwerken gemaakt
wat een eer voor ons allen om door een
genie als het zijn te worden aangeraakt
hij heeft ons vereeuwigd, insecten en heksen
onze reten zo dik ongeacht de sekse

Waar zijn we mee bezig; Bossche puzzelstukjes

Door Maarten Endeman (tekst en foto's)

Zeven jaar geleden solliciteerde ik als bouwhistoricus in 's-Hertogenbosch. Tot dan toe had ik voor verschillende bureaus onderzoek gedaan door heel Nederland. Huizen in Breda, een melkfabriek in Veenhuizen, een boerderij in Zeeuws Vlaanderen, of een fort in Den Helder. Ik kwam op de vreemdste plaatsen en zag de mooiste dingen. Maar de reden dat ik dit bouwhistorische avontuur toch wilde opgeven, was juist die verscheidenheid. Behalve dat ik geleidelijk een voorkeur had gekregen voor woonhuizen, werd het ontbreken van een gemeenschappelijke verhaal een gemis. Huizen waren overal een beetje anders, maar je wist nooit of dat nou voor deze ene gold of voor alle huizen in een stad.

Nu zeven jaar verder loop ik rond met een hoofd vol puzzelstukjes uit Bossche huizen. Stukjes die ergens horen in plaatjes van grote en kleine huizen, het gebruik van ruimten en de afwerking van kamers. Die plaatjes zijn op hun beurt ook weer stukjes die op een dag met elkaar misschien een samenhangend geheel gaan vormen. Maar de puzzel komt nooit af.....

Nu terug naar de dag van vandaag. Diverse stukjes zijn pas weer aan de verzameling toegevoegd. Waaronder twee muurschilderingen die in Hinthamerstraat 209 en Schapenmarkt 18 zijn gevonden. In het eerste geval ging het om

diamantkoppen en in het tweede om ranken. Beide schilderingen bevonden zich in het achterhuis op de begane grond. Dit gegeven lijkt op zich niet zoveel om het lijf te hebben. Maar van de acht tot nu toe bekende schilderingen in dit deel van het huis, gaat het in zes gevallen om ranken en maar één keer om diamantkoppen. Een tweede diamantkopschildering in het Keershuis is met ranken overschilderd. Ranken zijn daarentegen nog niet gevonden in het voorhuis op de begane grond, waar in 75% van de gevallen diamantkoppen zijn geschilderd. En op de verdieping? In tegenstelling tot de conventies op de begane grond lijkt daar de smaak van de eigenaar de vrije hand te hebben gehad. Naast ranken en geometrische patronen komen hier ook verschillende imitaties van lambriseringen en gordijnen voor.

Van de in de loop der jaren verzamelde middeleeuwse muurschilderingen bestaat een redelijk beeld en aan een overzicht wordt gewerkt. Voor de schilderingen uit de late 18de en 19de eeuw moet dat nog gebeuren. Die schilderingen zijn ook interessant in combinatie met het papierbehang dat in deze periode steeds gangbaarder wordt. Een restant van een laat 19de-eeuwse border, de sierrand langs de boven- en onderzijde van het behang, werd meegenomen uit Markt 42. Het zat verborgen achter een voorzetmuur, die bij de verbouwing na de brand in het café is verwijderd.

Bioscoop Cinema Royal

Een groter en spannender stuk behang werd meegenomen van de verdieping van de voormalige bioscoop 'Cinema Royal', waar nu de Zeeman is gehuisvest. Het gaat om twee lagen, waarvan de datering nog niet helemaal duidelijk is. De jongste bovenste laag is gedeeltelijk versierd met een decoratie die kort na 1900 niet zou hebben misstaan. De blauwe bloemen met ranken er binnen passen minder in dit plaatje. Ook is het behang nog niet op de rol gedrukt, maar op vellen. Vermoedelijk moet het dan ook in het tweede kwart van de 19de eeuw worden gedateerd. Het behang er onder is dan zeker een kwart eeuw ouder.

Het behang in 'Cinema Royal'

Lastig is dat de rijke behangcollectie van de afdeling Erfgoed nog niet is geïnventariseerd. Het is daarom ook niet mogelijk om te kijken wat voor vergelijkbaar materiaal in de stad is gevonden. Een dergelijk project zou zeker de moeite waard zijn, bijvoorbeeld in samenwerking met de Stichting Historische Behangsels.

Zeil uit de 20ste eeuw

Blijkt bij onderzoek op de muren vaak nog wel iets te ontdekken, over de afwerking van vloeren is veel minder bekend. Zo nu en dan wordt wel een vloer gevonden die in de 19de eeuw is beschilderd. Vaak zijn dan de verschillende lagen die er op lagen al tijdens de ontmanteling van het huis verwijderd. Bij het maken van een waardenstelling in Vughterstraat 19 werd een stuk zeil gevonden dat vermoedelijk dateert uit het eerste kwart van de 20ste eeuw. Over dit soort afwerking is nauwelijks iets bekend terwijl de zeldzaamheid mogelijk groter is dan van middeleeuwse kapconstructies.

Zeil op de verdieping van Vughterstraat 19

Rode plavuizen uit de 15^e eeuw

De meest bijzondere vloer bleek echter te liggen op de zolder van het achterhuis van Vughterstraat 19. Over het hele oppervlak waren rode plavuizen gelegd. De vloer dateert waarschijnlijk gelijk met de bouw van het huis rond 1463.

De zoldervloer in het achterhuis van Vughterstraat 19

Tot nu toe is nog maar één andere plavuizen vloer in 's-Hertogenbosch bekend. Deze ligt in het huis Choorstraat 10, naast Museum Slager.

Een derde plavuizenvloer lag tot 1970 op de zolder van het voorhuis van Postelstraat 38-40.

Dergelijke vloeren houden vermoedelijk verband met het mouten van graan voor bier. De korrels werden na te zijn geweekt uitgespreid op een stenen vloer en regelmatig gekeerd tot de kiemen groot genoeg waren voor verdere bewerking.

Bouwhistorisch roept dit meteen een aantal vragen op. Want werd dan ook het weken en vervolgens drogen van de kiemen op een eest in het huis uitgevoerd? En hoe ging het dan met het transport van de verschillende halfproducten door het gebouw?

Ook hierover is nauwelijks iets bekend. Hopelijk kan in een volgende 'Plus Ultra' er meer over worden verteld.

Nader bekeken; een nieuwe collega

In deze rubriek belichten we telkens een van de medewerkers of vrijwilligers van de Afdeling Erfgoed. Deze keer is dat een nieuwe collega, Diane van der Heijden. Zij is 33 jaar jong, woont in het prachtige Nijmegen waar de Stevenskerk staat en werkt sinds enkele weken met veel plezier werkzaam als adviseur bij de afdeling Erfgoed.

Wat heb je beroepshalve zoal gedaan voordat je bij de Afdeling Erfgoed kwam werken?

Tijdens de masteropleiding Monumenten- en Landschapszorg in Antwerpen heb ik het Stergebouw op het Groot Ziekengasthuisterrein in 's-Hertogenbosch onderzocht. In die zelfde tijd heb ik stage gelopen bij de afdeling BAM en Harrie Boekwijt ontmoet. Tijdens deze stage heb ik samen met Harrie de restauratie van de Sint Jan mogen volgen. Erg leerzaam en bovenal gezellig!

Hierna ben ik fulltime bij de Gemeente Nijmegen gaan werken als monumentenadviseur. In 2013 ging de afdeling waar ik onder val naar de Omgevingsdienst Regio Nijmegen. Op dit moment ben ik nog steeds parttime werkzaam bij de ODRN en mag ik niet alleen advies geven in de gemeente Nijmegen, maar ook in de gemeente Groesbeek (waaronder Ubbergen en Beek).

Wat is je functie en wat houden je werkzaamheden is?

Ik ben als adviseur ruimtelijke planvorming bouwhistorie bezig met de verbouw- en restauratieplannen voor beschermde monumenten. Ik geef advies aan de initiatiefnemer en aan de Monumenten- en Welstandscommissie over de gewenste wijzigingen aan een monument. Omdat geen enkel monument hetzelfde is en er veelal een andere eigenaar en/of architect bij betrokken is, zit er een grote afwisseling in mijn werk.

Op welke dagen ben je bij de afdeling Erfgoed te vinden en op welke locatie?

Ik werk doorgaans op dinsdag en woensdag en zit bij Johan van den Eijnden en Frederike Schipper op de kamer in het Groot Tuighuis.

Er is natuurlijk ook een leven buiten de Afdeling Erfgoed. Waar houd je je verder mee bezig?

Ik woon met mijn vriend Joost en mijn hond Wookiee aan het Julianapark in Nijmegen. Ik wandel veel in de bossen en dan gaat Wookiee mee. Ik schilder bij Zaadel Makerij: leuk om amateuristisch met verf bezig te zijn. Verder probeer ik iedere week naar bodyline te gaan, gewoon omdat het moet ;-). Ik bezoek graag brocante- en antiekmarkten, waaronder de luizenmarkt rondom de Stevenskerk. Geregeld koop ik ook wat, ik ben een "echte verzamelaar" 😊

Coquinaria: Zuid-Nederlandse erwtensoep uit de vijftiende eeuw

Het recept is ontleend aan ms KANTL Gent 15, tweede deel. Editie: W.L. Braekman, *Een nieuw zuidnederlands kookboek uit de vijftiende eeuw*. Scripta 17, Brussel, 1986, recept nr 92 (p.53).

De *erweijten* uit onderstaand recept kunnen zowel groene erwten als velderwten (capucijners) zijn. Het kooknat van erwten werd zeer veel gebruikt in gerechten gedurende de vastentijd, als vervanging van bouillons op vleesbasis. Dit recept komt ook voor in *Een notabel boecxken van cokerijen* (recept nr.152, 'Om pareye te maken'). Daar wordt het kooknat van de erwten gebonden met broodkruim. In de vastentijd doet men ook nog rozijnen in de soep.

De term *puree* kan verwarring scheppen: uit "pureye van herweten [...] dat claer is" (uit een recept om snoek te stoven in ms UB Gent 476) blijkt dat de erwten uit het kooknat werden gezeefd. Echter, omdat deze soep in het *Notabel boecxken* wel wordt gebonden, maar dan met broodkruim, heb ik in de bewerking van dit recept ervoor gekozen de erwten gepureerd en wel in de soep te laten.

Totten soppen van poereen.

Neemet puereije van erweijten als zij op haer breken zijn, ende laet dat zeer zieden te voren alleen, ende dan doet men daerin onioene, ende olije te samen gebert, ende daerna nemet comijn, sofferaen, ende vrijft dat ontwee, ende slaet duer een stamijn metter pureijen, ende laet dat naesieden.

Voor soep van erwtenkooknat.

Neem kooknat van erwten als ze op het punt van stukkoken staan, en laat dat eerst goed koken zonder toevoeging. Dan doet men uien erin en olie, samen gebakken. Neem daarna komijn en saffraan en wrijf dan fijn. Duw het door een zeef met het kooknat, en laat het nastoven.

Moderne bewerking van het recept

Voor 4 personen.

Erwtensoep- Kook 250 gram gedroogde en geweekte erwten (groene erwten of capucijners) in één liter water tot ze bijna gaar zijn. Fruit twee gesnipperde uien in olie en doe die bij de erwten. Wel een halve theelepel saffraandraadjes in een eetlepel heet water en kneus ze om de kleur los te laten. Doe er één theelepel gemalen komijnpoeder door. Meng de specerijen met de erwtenpuree en wrijf dit door een zeef of pureer met de staafmixer. Breng nog even aan de kook, en dien op. Je kunt ook de erwten uit het kooknat zeven en broodkruim gebruiken om de soep te binden.

De recepten uit deze rubriek zijn overgenomen van de site www.Coquinaria.nl. Een site van Christianne Muusers met middeleeuwse recepten. Op deze website publiceert Christianne Muuser edities van de drie overgeleverde Middelnederlandse handgeschreven kookboeken, met vertalingen in modern Nederlands en Engels (een project in wording), en tweemaandelijks een historisch recept en een modern recept met uitgebreid commentaar. Het nieuwste project is een site met besprekingen van boeken over eten, koken, gastronomie en culinaire geschiedenis, met de simpele titel Kookboekrecensies. Bovendien recenseert zij ook kookboeken en boeken over eten voor NBD/Biblion.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

Van Eyck, Brueghel, Jordaens - Meesterwerken uit Roemenië

Te zien 18 juni t/m 9 oktober 2016

De tentoonstelling toont Vlaamse en Hollandse meesters uit de tijd voor en na Jheronymus Bosch. U ziet werken van onder meer Jan van Eyck, Hans Memling, Marinus van Reymerswaele, Jacob Jordaens, David Teniers, Jan van Goyen, Leonaert Bramer en Pieter Brueghel de Jonge. Samen met Bosch brachten zij de schilderkunst van de Lage Landen op het allerhoogste niveau.

Stedelijk museum 's-Hertogenbosch

Nacho Carbonel: On the Origin of Pieces

Te zien t/m 11 september 2016

De Spaanse vormgever Nacho Carbonell beschouwt zijn stoelen, banken en lampen als levende wezens met een eigen persoonlijkheid. Ze zijn met hun vreemde uiterlijk nauwelijks herkenbaar als gebruiksvoorwerp.

Stedelijk museum Vianen

De Brederodes en de Kunsten

Te zien van 11 juni t/m 16 oktober 2016

De Brederodes en de kunsten toont het Stedelijk Museum Vianen het roemrijke geslacht als mecenasen van de kunsten, als eigenaren van indrukwekkende onderkomens en opdrachtgevers van vele kunstvoorwerpen en verbouwingen aan hun huizen die hun faam en rijkdom kracht bijzetten. Ondanks het uitsterven van het Brederodegeslacht in 1679 en de verwoesting van kasteel Batestein in 1696 zijn er veel objecten van deze roemrijke familie in Europa bewaard

Stedelijk museum Alkmaar

De Bergense School 1915-1925 De allereerste expressionistische beweging in Nederland

Te zien t/m 2-05-2026

Omstreeks 1910 vestigden de eerste kunstenaars zich in het Noord-Hollandse duindorp Bergen. Enkele jaren later was het aantal kunstenaars er sterk toegenomen en ontstond in Bergen de allereerste expressionistische kunstenaarsbeweging in Nederland. In de vernieuwde vaste opstelling worden hoogtepunten uit de collectie Bergense School van het museum getoond, in combinatie met bijzondere bruiklenen uit museale en particuliere collecties.

De Jaarlijkse barbecue 22 juni 2016; foto-impresie

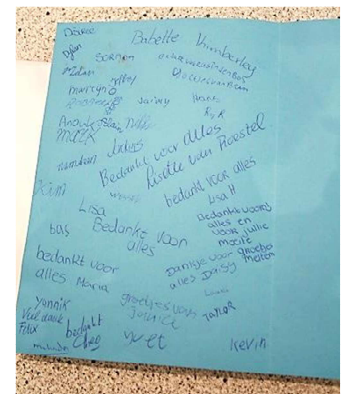

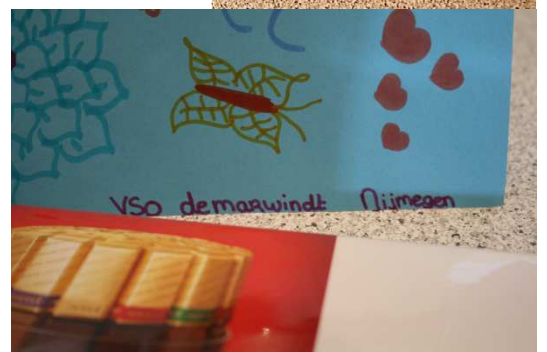

Een inspirerend schoolbezoek

Dinsdag 28 juni 2016 ontvingen Harmke, Maria, Hans, Liesbeth, Hans en Len een bijzondere groep leerlingen van de Nijmeegse VSO De Marwindt. Dat is een school voor voortgezet speciaal onderwijs aan leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking. Een film, quizvragen, zelf een touw uit vlas maken, ballen gooien in de gapers; alles werd fanatiek meegedaan. Voor alle partijen een geweldig leuke ervaring; leerlingen en docenten waren enthousiast, wij als begeleiders werden ontroerd en geïnspireerd door deze leerlingen met een "rugzakje".

Uit privacy-overwegingen hier geen foto van de leerlingen, wel van de mooie kaart en de doos Merci die we van ze hebben gekregen! Een bezoek waar we allemaal blij van werden en dat zeker herhaling verdient.

Wat er verder zoal gebeurde; Foto-impresie

De huisvrouw vertelt; bij de officiële opening van de tentoonstelling op 9 mei 2016

De huisvrouw luistert; bij de officiële opening van de tentoonstelling op 9 mei 2016

De wereld van Bosch op 4 en 5 juni 2016

afscheid van Hans Meester op 13 en 14 april. Een groep collega's maakte een memorabele film.

*Maarten met een nieuwe aanwinst! Even lekker buiten wezen spelen...
Maar ja, die jongens brengen altijd zo'n hoop rotzooi mee terug.....ze
kunnen het maar niet laten! Foto: Yvonne Maas*

De Sint Jan. Kopergravure uit ca. 1573

Colofon

De kwartaaluitgave Plus Ultra wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Van de voorloper van dit blad, het Vrijwilligersbulletin BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) verschenen tot en met december 2015 in totaal 15 nummers. Door de samenvoeging van de drie gemeentelijke diensten BAM, Stadsarchief en Vestingwerken tot één afdeling Erfgoed werd ook het vrijwilligersblad een gezamenlijke uitgave die vanaf nummer 16 (april 2016) verschijnt onder de nieuwe naam Plus Ultra.

De hele afdeling Erfgoed wordt (gefaseerd) ondergebracht in Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat 4 , 5211 LJ 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-6155476. Ook de redactie van Plus Ultra is hier gehuisvest.

Totdat de samenvoeging gereed is, blijft het bezoekadres van het Stadsarchief: Bloemenkamp 50, 5211 XK 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-615 52 95

Redactie

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesenorde.nl) (tevens opmaak)

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Auteursrechten

Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd en/of verspreid zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur of rechthebbende. Neem contact op met de redactie via info@allesenorde.nl.

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andrea, Hans van Boxtel, Huibert Crijns, Maarten Enderman, Wim Hartman, Diane van der Heijden, Ed Hupkens, Len Janssens, Tamara Nadibaidze, Aleike van de Venne, Dorien van de Venne

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om Plus Ultra nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesenorde.nl.

Wel een idee maar geen schrijversambities? Ook dan horen we graag van je!